
Секція 1.

**МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ – ВЧЕНИЙ,
АРХЕОЛОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ**

Костянтин Завальнюк,

кандидат історичних наук, головний спеціаліст
відділу інформації та використання документів
Державного архіву Вінницької області

Олександр Вітюк,

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри соціальних технологій
Вінницького інституту Університету «Україна»

Тимофій Герасимов,

кандидат історичних наук,
докторант кафедри історії та культури України
Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
ПРО МИХАЙЛА СЕРГІЙОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО (1866-1934)**

У статті на основі архівних документів, а також щоденникових записів Михайла Сергійовича Грушевського висвітлюються обставини та подробиці його перебування на Вінниччині, зокрема, в с. Сестринівка. Крім того, аналізуються метричні книги Свято-Покровської церкви с. Сестринівка, які дозволяють уточнити родовід визначного історика та державного діяча.

Ключові слова: М.С. Грушевський, Сестринівка, Свято-Покровська церква, Опокови, родовід.

У житті та творчій долі визначного українського вченого-історика та одного з творців нашої державності М.С. Грушевського (1866-1934) особливе місце займало село Сестринівка Бердичівського повіту Київської губернії (нині – Козятинського району Вінницької області), мальовничий край з багатими духовними традиціями, де тривалий час настоятелем місцевої Свято-Покровської церкви був його дід по лінії матері Глафіри Захар Іванович Опоков (1814-1895). У своїх «Споминах» Михайло Сергійович згодом писав: «І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се було тому, що, як-не-як, се був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язуватись з українською стихією, дотикатися до української землі, до її природи, до її культури – не вважаючи на всі дефекти тих форм, в котрих виступала ся стихія» [1].

На думку сучасних істориків, Вінниччина, Поділля, а разом з тим і Україна відкрились для малолітнього Михайла у 1873 році, куди його привіз батько з Кавказу до діда по матері, священника Захара Опокова [5, с. 201].

«...Перші роки ми жили в Ставрополі без виїзду. Може бути, що батьки мої були втомлені тою одісеєю, котру мусіли відбуту в попередніх роках – переселення з Холма до Сестринівки, подорож до Кутаїсі й назад, і потім до Ставрополя, се були не жарти в тодішніх часах. Але в 1873 році, користаючи з можливості взяти двомісячну відпустку, батько повіз нас усіх до діда, до Сестринівки. Враження цієї великої подорожі покрилися враженнями пізніших аналогічних поїздок, і мало деталей зосталося з неї в моїй пам'яті. Але вони були незвичайно сильні, яскраві. Українське село, ліси, води, український народ, українська мова – все се ввірвалося в мою душу, як якийсь інший, кращий світ, до котрого я потім

міг тільки душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяцем ті три роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож...» [1].

Щоправда, сам Михайло Сергійович у «Щоденнику» подає зовсім іншу дату свого першого побачення з Сестринівкою, – 1867 рік . «6 [серпня 1892 р.], четв[ер]. Оце й Спас – на горі! Чогось він мені дуже тут в Сестренівці пам'ятний; перший раз був я тут на Спаса коли – мабуть чи не 1867 [року]! Як тільки носили мене в церкву» [2, с. 179].

У 1876 році родина Михайла Грушевського знову навідалася в Сестринівку. Михайлові йшов тоді десятий рік. Вже на той час це було величезне поселення. Особливим своїм етнографізмом воно не відзначалося і мало, за словами Михайла Сергійовича, не малоросійський характер, а сильну домішку так званих офіціалістів, шляхти сумнівного походження та всілякого елементу, котрий тяжів до поляків, підкреслював одягом та говіркою свою неприналежність до хлопства. Чоловіки, приміром, носили кашкети і шили з простого сукна не свитки, а щось на кшталт пальт. По міщанськи намагалися одягатися і тутешні жінки.

На той час неподалік села вже була побудована залізниця, що тягнулася від Києва до Балти, а в кількох кілометрах звідси – у Козятині – споруджувався великий залізничний вузол. Туди й спішили на заробітки сестринівські чоловіки, а село з цих причин набирало контурів приміського. Формувався й новий уклад життя в ньому.

«...Я милувався українською мовою в устах хоч би сестринівської шляхти, хоч би того духовного товариства, що бувало на сестринівським попівстві, хоч сі люди, що говорили сею мовою, і не мали до неї пошанівки. Я кохавсь у сім селі, що назверх мало всі українські прикмети – біленькі, назверх чепурні хатки, солом'яні стріхи, садки, городи й перелази, зарослі вербами «береги». Старе попівство, крите соломною, з старосвітським ганочком і на жовто помазанною призьбою, не оббиті обоями стіни попівства, не крашені підлоги з широкими шпарами. Коло попівства дерев'яна, пофарбована білою фарбою велика трибанна церква українського стилю серед засадженого вишняком цвинтаря, засіяного фамільними й чужими могилками.

Життя в Сестринівці було для мене одним неустанним святом, де не можна було встигнути використати всіх утіх і приємностей, які розгорталися там, і тільки з страхом зоставалося рахувати тижні й дні, які зоставалися до кінця цього свята – до Успенія, коли витягалися куфри, пакувалася всяка всячина, і треба було їхати на козятинський двірець і підіймати всю муку тодішнього подорожування третім класом – на другий тратитися батьки вважали недопустимим».

Як засвідчують наступні сторінки «Споминів», востаннє побував тут в юнацькі роки Грушевський іще у 1882 році, повертаючись з батьком з Москви. Дідове обійстя він не впізнав – воно згоріло. На його ж місці було вибудовано нове попівство – дерев'яне, просторніше.

«...І сама Сестринівка значно вилиняла – і люде її наслідком впливів сусіднього Козятина, і сама природа. Літа брали силу над дідом, він тратив енергію, все менше займався парафією і хазяйством. Підростав молодняк – внуки і внучки. Але між ними не було нікого, з ким би мені довелося зжитися ближче» [6, с. 210-211].

Неодноразово відвідував Сестринівку Михайло Сергійович і в студентські роки, навчаючись в Київському університеті св. Володимира (до речі, його наставником був уродженець тодішнього містечка Махнівка, нині – село в Козятинському районі Вінницької області, Володимир Боніфатійович Антонович).

Ось лише кілька витягів із «Щоденника» М. Грушевського, які підтверджують сказане:

«2 [листопада 1890 р.]. Ось я й знову в Сестренівці, хоч поки дістався, то доводилося думати, що краще було б і не їхати, та й бабуня трохи й теж думали. Мусив топати з жидком кудись і через паркани перелазити, сидіти в его хаті (хоч було доволі чисто; мене от ще яка думка вразила: я чув як жидівка балакала з дочкою, а далі чую – дитинка сопе і губками чвака, мене се здивувало – я ждав наче, щоб і дитина сонна й таке інче якось одмінно од дитини християнської, чи що). Дорогою перевернувся, мусив піднімати воза, загубили якогось ключа – мене кучила думка, що то через мене, й я погоничу дав сорок грошей. Почуваю себе не зовсім здоровим і вчора молився, й уранці, й увечері.

5 [листопада 1890 р.]. Не писав, бо й у суботу, й у неділю був у церкві; утренью проспав, повичитав [сам]. Досадно було з простудою – насморк і голова боліла, але зранку полекшало. Теж за учорашне, що не святкував – думки ходили. Балакав сьогодні з дідом за [далі замість слова намальований значок – †. – Упор.] казав дуже приємні речі.

6 [листопада 1890 р.]. Сегодня прокинувся у досаді – не молився звечора й уночі почував себе погано – прокидався часто й це споминалося; помолвився вже вранці на постілі. Потім згадалося, що 8-го свято св. Михайла архистр[атиґа] й що за тим – то міні нічого не можна буде зробити. Далі став

думати за дорогу – усе думки докучали. У псалтирі росс[ійській] дуже добре місце: Він сказав беззаконному: що ти береш завіт мій у уста свої, ти ж ненавидиш Заповіді мої.

7 [листопада 1890 р.]. Вернувся я до «своєї» хати (до Києва. – Авт.)» [2, с. 74-75].

Наступне побачення М.С. Грушевського із Сестринівкою відбулося у квітні 1891 року, куди він прибув на святкування Пасхи, а також для того, щоб «трохи втихомиритись». Виїхав з Сестринівки в неділю, 28 квітня, коли почало боліти горло [2, с. 106-110].

З «великою радістю» прибув Михайло Сергійович у Сестринівку 23 березня 1892 року. Вже 26 березня в його «Щоденнику» з'явився такий запис: «Вчорашній день пройшов аби як – з Козятина приїздила матушка, а то писав листи, котріх послав 11 і 8 бандеролів, циркуляр до батюшок барських (йдеться про лист, який розіслав М. Грушевський по православних парафіях, в якому просив повідомити про можливі документи до його теми магістерської дисертації.- Авт.). А вчора прочитав один томик Карамзіна. Роботи багато, але ніякого смущення не почуваю. От тільки якби відповід[ь] од Др[агомирова] [прийшла] (напевно, йдеться про лист М. Грушевського командувачу Київського військового округу М. І. Драгомирову з проханням сприяти переводу чоловіка його сестри Ганни – Віктора Шамрая на службу в Київ. – Авт.)!» [2, с. 159].

Так само насиченими плідною творчою працею були й інші дні перебування М.С. Грушевського в Сестринівці: «27 [березня 1892 р.]. Вчорашній день зате нічого не робив окрім читання, навіть на служенні тільки зайшов. Дочитав Карамзіна, читаю Забелина (російський історик і археолог І. Є. Забелін. – Авт.) і т[ак] д[алі]. День був вчора ясний і гарний, так що я по садку волочився. А сьогодні похмуро. Приносили вчора пошту, але звичайно міні ще нічого» [2, с. 159].

Окрім студювання історичних праць вітчизняних та зарубіжних авторів (М. Бобжинський, М.Ф. Владимирський-Буданов та ін.), Михайло Сергійович також займався збором історичних документів для своєї майбутньої дисертації про Барське староство. Спостеріг Михайло Сергійович у Сестринівці і таке ганебне «малоросійське» явище, як комплекс національної меншовартості та плазування перед сильнішим: «13 [квітня 1892 р.], вівт[орок]. Учора з дідом їздили до Васюти (один з місцевих священиків. – Авт.) з поводу тих документів — дуже нещасливо. Документів ніяких добрих не знайшлося, тільки з поляками мусив компліментувати, одбіг там свого пледу[?] й дід дуже сердився. Їдучи, міркував на тему – будуче наше! Але ввечері мене огорнули сумні думки з поводу того самого будучого. Надала цього суму багато й бабуна, сказавши, що не бачить ніякої одміни між тутейшим людом і російським і більш любить мову російську як мужичу» [2, с. 161-162].

Невдовзі, 17 квітня 1892 р. увечері М. Грушевський був уже в Києві, де наступного дня виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця [2, с. 163].

З 19 липня по 24 серпня 1892 року Михайло Сергійович знову гостював у Сестринівці [2, с. 176-184]. До речі, це був найтриваліший та найблаготворніший період його перебування на батьківщині матері. «Я трохи заспокоївся, впливає місце – гарно тут», – такий запис з'явився в «Щоденнику» М. Грушевського вже наступного дня після прибуття до Сестринівки [2, с. 176]. Перебування в Сестринівці також дозволило М.С. Грушевському детально ознайомитися з творами Ієроніма Ясинського, Томаса Гоббса, Карла Гока, Адама Сміта, Михайла Лермонтова, Томаса Мальтуса, Людвіга Гейссера та попрацювати над своєю дисертацією.

Досить цікавими виглядають рядки про сповідь Михайла Сергійовича 7 серпня 1892 року в отця Павла Завадінського. Ці рядки свідчать про щирість почуттів, правдивість та самокритичність майбутнього вченого та політика із світовим ім'ям: «Боявся, що о[тець] Павел не зрозуміє, чи я не зможу висловити [думки]. Але зрозумів, здаєцца, доволі добре й сказав, що ж то за жертва, коли однією рукою даєш, а другою хочеш взяти назад, казав також про те, що ліпше жити в мирі, як іти в монастир – бо я сказав за се своє бажання колишне гля зрозум[іння] моєї ситуації моральної; бо зпочатку (я казав, [що] бувають часом думки, що побуджують до жертв мене великих і я їм не піддаюся, тай хай Господь простить, як согрішаю), він сказав, що як совість дозволяє, то й добре, а я став казати, що єсть совість сожженая й він згодився, що недобровольн[ое] даяние – нічого доброго [не має] й сказав за те, що вгорі. Каявся та[к] же, що скверні маю думки, грішу рукоб[лудієм] (хоч тепер далеко рідше, хвалити Бога), що погрішаю холодністю, празднослов[ієм], осужденієм й честолюбієм. По сповіді почував себе спокійно, хоч до-садно було, що багато балакав» [2, с. 179-180].

І, нарешті, останній запис у «Щоденнику» М.С. Грушевського свідчить про його перебування у Сестринівці з 23 по 31 березня 1893 року: «1. IV [1893 р.], четв[ер]. 23. III рано виїхав я в Сестр[инівку]; хоч по заняттям моїм не випадало, але раз, що тра було одвезти артос і вино, а друге – хтів втікти од Києва; почував себе дуже знервовано й втомлено. В Сестр[инівці] було б добре, але скоро я заслаб – в п'ятницю було дуже зле, так що й не говорів, і з того доволі було вагання й смутку, друге, погода була зла, а третє – на 1-й день була знову спокуса – читаючи часопись, начитав, що на жіночий інститут медичний не стає 800 тис[яч] й

подумав, оскільки здається так би то – а що якби показати прихильність, пожертвувати всі свої 10 т[исяч], додавши, що се весь мій статок, і хоч додав зараз про малодушіє, але се мене вразило й надало турботи, хоч менче далеко, як попередні. Господи, Господи, просвіти мене; я уважаю подобні до сего quasi обіцянки за необов'язкові, уважаю се за спокусу, котрій мушу стати твердо навпроти. До того не було коректури, ані листів друкованих, що просив вислати Марка, не стало роботи, ждали дівчат – Злот[оверховникових] і Опок[ових], почував я себе поганенько, тим виїхав в середу, вчора [до Київа]» [2, с. 203].

Востаннє М. Грушевський, двадцятивосьмирічний професор Львівського університету, приїздив у Сестринівку на сповідь до діда у 1894 році, за декілька місяців до його смерті [5, с. 201].

Чимало важливої інформації про родовід М.С. Грушевського можна також віднайти в метричних книгах Свято-Покровської церкви с. Сестринівка, що зберігаються в Державному архіві Вінницької області (найдавніша з них датується 1852-м роком). Так, у метричній книзі за 1852 рік є запис про народження 3 лютого (тут і надалі дати подаються за старим стилем) у дячка Сестринівської церкви Микити Петровича Опокова та його дружини Мотрони Іванівни дочки Ганни. Хрещеною матір'ю новонародженої була сестра матері Михайла Грушевського Вікторія [3, арк. 63в.-7].

У метричній книзі за 1856 рік є запис про народження та хрещення 1 жовтня в благочинного священика Свято-Покровської церкви Захара Івановича Опокова та його дружини Ганни Василівни сина Олександра, який помер у грудні 1862 року [3, арк. 60зв.].

8 березня 1859 року в подружжя Опокових народився новий син, – Феофіл (охрещений 15 березня). Хрещеними батьками хлопчика були священик села Плоска Сквирського повіту Київської губернії Іоанн Опочков та дружина священика с. Блажіївка Івана Крижановського Надія Василівна [3, арк. 92зв.-93].

Наступний метричний запис, пов'язаний з родиною Опокових, датується 1867-м роком. 12 травня 1867 року в місцевого дячка Йова Григоровича Шишковського та його дружини Марії Василівни народжується дочка Ликера (охрещена 18 травня). Хрещеними батьками новонародженої були стихарний дячок с. Гадомці Юхим Федорович Грушевський (брат батька Михайла Грушевського) та дружина стихарного дячка с. Мала Чернявка Катерина Мізерницька [3, арк. 204зв.-205].

Також у Сестринівці 4 квітня 1869 року народилася (охрещена 5 квітня) рідна сестра Михайла Грушевського Ганна (у заміжжі – Шамрай). У графі про батьків у метричній книзі зазначено (переклад з російської): «Учитель гімназії Сергій Федорів син Грушевський і законна дружина його Глафіра Захарова, обоє православного віросповідання» [3, арк. 226зв.]. Хрещеними батьками Ганни Грушевської були священик с. Блажіївка Іван Павлович Крижановський та дружина священика Дашкевича Вікторія Захарівна, донька священика З. Опокова [3, арк. 227].

Ще один метричний запис засвідчує, що 27 липня 1874 року у вихователя Київської Володимирської військової гімназії Захара Захаровича Опокова (дядько М. Грушевського) та його дружини Олімпіади Іванівни народилася дочка Софія (охрещена 30 липня). Хрещеними батьками її були помічник контролера Державного банку в Києві Іполит Захарович Опоков та дружина законовчителя Чернігівської гімназії Павлина Захарівна Златоверховнікова (дочка священика З. Опокова) [3, арк. 279зв.-280].

І, нарешті, скупі рядки метричної книги за 1895 рік сповіщають сумну новину про те, що 26 листопада у віці 84 років наглою смертю помер від паралічу серця настоятель сестринівської парафії протоієрей Захар Іванович Опоков. Похований був дід М. Грушевського 28 листопада 1895 року на церковному погості. Обряд поховання здійснив благочинний священик Афанасій Недельський [4, арк. 190зв.-191].

Таким чином, документи із фондів Державного архіву Вінницької області дозволяють уточнити родовід визначного українського вченого-історика, громадського та державного діяча М.С. Грушевського, а також наповнити його біографію новими деталями.

Список використаних джерел та літератури

1. Грушевський М. Споми́ни / Михайло Грушевський // Київ. – 1988. – № 9-12; 1989. – № 8-11.
2. Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.) / упор. Л. Зашкільняк. – Київ: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1997. – 264 с.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Д-904, оп. 2, спр.120.
4. ДАВіО, ф. Д-904, оп. 2, спр. 170.
5. Зінько Ю. Поділля і поділлязнавство як історико-географічний фактор у творчості М.С. Грушевського / Юрій Зінько, Іван Романюк // Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 200-205.
6. Страшний В. Над Поділлям дух Грушевського витає / Василь Страшний // Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 208-215.